

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1954. LVIII. ÉVF. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS TIBOR, SZAUDER JÓZSEF,
TOLNAI GÁBOR, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1954. LVIII. évfolyama 4. számának munkatársai:

Eckhardt Sándor egyetemi tanár, *Németh Gyula* akadémikus, egyetemi tanár, *Sz. Lódi Gabriella* egyetemi tanársegéd, *Iványi Béla* ny. egyetemi tanár (Vonyarcvashegy), *Győry János* egyetemi docens, *Bóta László* egyetemi tanársegéd, *Nagy Péter*, az irodalomtudomány kandidátusa, a Szépirodalmi Könyvkiadó osztályvezetője, *Benedek Marcell* egyetemi tanár, *Csapodi Csaba* könyvtáros, *Bán Imre* egyetemi docens (Debrecen), *Jenei Ferenc* könyvtáros (Győr), *Belia György* könyvtáros, *Varga József* aspiráns, *Bóka László*, a MTA. levelező tagja, egyetemi tanár, *Stoll Béla* tudományos kutató, *Rubinyi Mózes*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, *V. Kovács Sándor* egyetemi hallgató, *Szauder József*, az irodalomtudomány kandidátusa, egyetemi docens.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS-U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények

évenként négy füzetben, kb. 30 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint.

Megrendelhető a Posta Központi Hirlapirodánál: Budapest, V., József nádor-tér 1.

Bankszámla: 61,295. Előfizetés esetén az összeg rendeltetése pontosan feltüntetendő.

Összevont számozású füzetek megjelenése miatt ajánlatos az évi előfizetési díjat egy összegben befizetni.

ECKHARDT SÁNDOR

A FÜVES KERTECSKE

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Irodalomtörténeti Intézetünk Könyvtára	
Leit. helyő: _____	Lez.: 314
VI. B csoport: _____	szám: _____

A *Füves kertecske* Balassi Bálint egyetlen műve, melyet életében kinyomatott. De még ezt a könyvecskét is mintha a végzet üldözné. Nemcsak máig sincs új kiadása, de az első kiadás egyetlen példánya, mely a sárospataki református teológiai főiskola könyvtárában volt, az utóbbi háború alatt Budapesten elpusztult.

Szerencsére ennek az elveszett első kiadásnak van a M. Tud. Akadémia könyvtárában egy régi, még Toldy Ferenc idejében készült másolata (M. irod. Régi és újabb írók 29), de ez csak kellő óvatossággal használható, mert a másoló a szöveget modern helyesírássra, sőt sok helyen új magyar nyelvre írta át és csak szűk korlátok között tartotta meg az eredeti hang- és írásalakját.

Köztudomású, hogy a művet Bornemisza Péter *Negy könyvecske a Keresztyeni Hitnek Tudományáról* (Sempte 1577) c. gyűjteményes kiadványában mint negyedik darabot újra lenyomatta (M. T. Akad. kt. R. M. Ir. O. 19). Azután a bártfai Gutgesell Dávid adta új kiadását 1580-ban (M. T. Akad. kt. R. M. Ir. O. 206). Ezenkívül még három kiadásáról tudunk. Egyikük, az 1593-i siczi, az első kiadással együtt Budapesten a háborúban elpusztult.¹

1. Ki a szerző?

A mű első kiadásának teljes címe: *BETEGH LELKEKNEK* valo fwues kertecijke meliben fok fele io fzaqu, es egeffeges fwuek talaltatnak, mely fwuek által az lelkek mindenemő beteghegekben, fogiatkozafokban meg eleuenedhetnek, es megh Vjülhatnak.

Ehez foglaltat egy fzeq tudomany: Tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni, az niomorufagnak wledeözefnek es kennak ideieben.

Mellyet Giarmathy Balaßy Balint forditot Nemetből Magiarrá az ő fzerelmes fzwleýnek haborwfagokban valo vigaztalafára.

(A címlap másodlapján a hárfázó Dávid király képe alatt:) Bock Mihály által zerezettett Nemetelő.

(A kolofonon a nyomdász neve:) CRACOBAN. Nijomtattatott Kiraly ęo Fellege Nijomtatoija Wirzbieth Mathias által. 1572. eztendeoben.²

A *Füves Kertecske* különböző kiadásainak tanulmányozója, Czöbel Ernő volt az, aki először vonta kétségbe, hogy maga a nagy költő lett volna Bock Mihály művének fordítója.³ Érvei: 1) nehezen lehet elhinni, hogy Bornemisza Balassa munkáját adta volna ki a maga nevével. 2) Bornemisza 1552-től 1573-ig volt Bálint nevelője; 3) a mű nyelve, stílusa oly művelt, oly kész, lendületes és papos, mely „aligha lehet a húszszentdős, vitézi életet élő Balassi Bálinté“. Viszont elismeri, hogy nem vizsgálta alaposabban a könyv stílusát, nyelvét és másoktól várja a vizsgálat végleges eredményét.

Azóta ez az állítás különösképpen minden irodalomtörténetbe bejutott, sőt határozottabb formában, mint Czöbel megfogalmazta. Bornemisza Péter monográfiusa, Schulek Tibor is magáévá teszi és a *Füves Kertecskét* besorolja Bornemisza életrajzi összeállításába.

¹ A kiadások pontos leírását ld. Czöbel Ernő EPK. 1910, 607—610 és Eckhardt S. Balassi Bálint összes művei I. 24. A detreki Mantskovit Bálint-féle kiadásról (1584) kimutattam, hogy Bornemisza kiadásának felhígítása, a Sibolti Demeter-féle fejevári 1643-iról pedig, hogy az a Mantskovit-félenek új lenyomata. Tehát mindkét kiadás a szöveg története szempontjából jelentéktelen.

Az elpusztult sárospataki példány Ecsedi Báthory István országbíró tulajdona volt; az akadémiai másolatban az ő istenes bejegyzéseinek másolatát is megjeljük. A könyvet a másoló jegyzése szerint Herczeg derecski ref. predikátor ajándékozta a pataki könyvtárnak Szombathy J. könyvtárossága alatt.

² A címlapot és kolofont számos helyen közölték, pl. Erdélyi P., *Balassa B.*, 52—55. l.

³ *Bock Mihály »Füves Kertecske«-jének magyar kiadásai.* EPK. 1910, 607—610. l.

Mi pedig alább igazolni fogjuk, hogy Czöbel feltevésének nincs semmi alapja és hogy a könyv címlapjának állításait szó szerint kell vennünk.

Az első kérdés: vajon Bornemisza Péter együtt ment-e a Balassa-családdal Lengyelországba és Bálint oktatását folytatva, ott jutott-e eszébe, hogy Bock Mihály művét lefordítsa és tanítványa neve alatt kiadja?

Már egyik korábbi munkámban⁴ kimutattam, hogy Balassa János 1570 márciusában szökött ki börtönéből Lengyelországba, miután előbb Zólyomban katonái körében megállapodott. A család előbb Balassa Andrásnál húzódott meg Vágbesztercén, majd onnan Liptóújvárra menekült. Lithway Tamás el is fogta Balassa János egyik hű szolgáját, aki a családot onnan lengyel földre kijuttatta.⁵

Balassi János aztán már ugyanez év szeptemberében itthon van határszéli várában, Divinyben s onnan, a törököktől körülvéve, küldi Bécsbe védekező iratát.

Másrészt Bornemisza maga írja, hogy az öngyilkos Salm Ecchiusné Pernstein Katalin temetésén, Galgócon 1571. május 14-én ő predikált, tehát már akkor Salm gróf szolgálatában állott.⁶ Tehát semmiképp sem lehetett Balassi Bálint mellett, mikor az 1572-ben Krakkóban a *Füves Kertcskét* kinyomatta. Másrészt azt is meg lehet állapítani, hogy Balassi Jánosnak 1571 októberében már Etre Mihály volt a házi papja.⁷

Erről a predikátorról Bornemisza is megemlékezik: „Egy Etre Mihály vala, Nemes nemzet. Predikátor és jámbor. Midőn sarga kapczaba egy Jnas ételt fogna wranac, monda: Atyamfia az Atyad hajos Sarut visel vala”.⁸

Viszont Bornemisza szerintem szemtanúja lehetett Balassi Jánosné futásának. Műveiben két helyet vonatkoztathatunk rá, bár egyik helyen sem nevezi meg, kiről beszél. Egyszer az *Ördögi Kisértetekben* írja (769): „Láttam Nagysagos aszont, ki draga aranyos szekerbe, fris öltözetibe, barsony es aranyas parnaian, szep nyerítő luakon nagy keuelyül iart, ki végre mikor buydosnec feiedelme előt, parazt szekeren, szürbe, hordoba, pör louakon szaladot, hol imide, hol amoda: Végre ő maga főzöt, talakat mosot. Ez midőn egy nyomorult nemes szorgalo aszszont dagalyaba ki üzet volna varabol, azzon varbol ötetis ki üzec.“ És a Predikációk IV. kötetében több szerencsétlenül járt nemesasszonyról beszél (545 b): „Láttam egy nihany fris asont, kic nemessec leuen, Nagysagos rendet üztec“. Ezek közül a negyedik lőn: „buydosoua roßas köntösbe, Kic elein vont aranyba es Nußta iartanac“. Nem igen tudunk ebben az időben olyan előkelő asszonyt, mást mint Balassa Jánosné Sulyok Annát, akire ez a leírás ráillene. Ő futott fejedelme elől és nyilván, mint Bornemisza Péter írja, parasztszekerén, rosszas köntösben futott az őket üldöző Litvay Tamás és egyéb fogdmegek elől. Tán Vágbesztercén, ahol Balassa Andráséknál is tanította a háznépét,⁹ látta Bornemisza a vad menekülést, vagy a zólyomi várban volt tanúja a család futásának.

Egy bizonyos: amikor a könyv megjelent, már régen más urakat szolgált s így nem tárgyalhatott Krakkóban Wirzbieth Mátyással, aki a könyvet kinyomatta. Ellenben minden arra mutat, hogy Bálint akkor éppen külföldi útján volt, tehát lengyel földön, ahol szülei Zmigrodban és Kamenechen menekülésük alatt birtokot vásároltak. Nincs tehát hely és idő, hogy Bornemisza Pétert ezekben az években Balassi Bálint mellé elhelyezzük.

De vannak ezenkívül más megfontolásaink is, melyek miatt Bornemisza szerzőségét végleg el kell ejtenünk.

Itt van mindjárt a könyv címe, mely jellemzően érzelmes szubjektív fogalmazásával arra vall, aki minden írásában, leveleiben, peres aktáiban és — last not least — minden versében egyéni hangot ütött meg s ha ezúttal csupán fordítást ad is, legalább a címlapra rátette, mennyire szerette szüleit és mennyire bántotta, hogy azokat bánat, félelem és üldözés éri. Ez a mondat bajosan jöhetett a predikátor tollából.

Sőt benyomásunk az, hogy Bornemisza Péter nem is tudott olyan jól németül, hogy Bock Mihály könyvét olyan kitűnően fordíthatta volna magyarra. Bornemisza magyar vidékről való volt, magyar környezetben nőtt fel és bár Bécsben és Wittenbergben is tanult, forrásai között Luther, Melanchton és más német teológusok munkái bőven szerepelnek, de kimutathatólag német nyelvű forrásokat sohasem használt.¹⁰

Ezzel szemben Balassi Bálint gyermekkorától kezdve hozzászólt a német szóhoz; anyja német asszonyt tartott,¹¹ valószínűleg a besztercebányai iskolában és Nürnbergben

⁴ Az ismeretlen Balassi Bálint 48. és 229. l.

⁵ Id. m. 39. l.

⁶ Schulek: Bornemisza Péter, 45. l.

⁷ Az ismeretlen B. B. 48. és 229. l.

⁸ Postilla IV, 547b. vö. Schulek id. m. 294. l.

⁹ Ld. a *Négy könyvecske* előszavát Schuleknél 99. l.

¹⁰ Az *Ördögi Kisértetek* készülő kiadásának jegyzeteiből ez részletesen kiderül.

¹¹ Kreyck Jánosné, ld. Ism. B. B. 28. l.

tanult; levelei, versei pedig lépten-nyomon tanúskodnak arról, hogy használta a német nyelvet,¹² német nyelvű énekeskönyv (Regnart) volt zsebében és több énekét németből magyartította.

2. Nyelv és stílus

De vannak kézzelfoghatóbb bizonyítékaink is.

A *Füves Kertecske*ben több olyan nyelvi jelenség van, mely Balassi Bálintot, nem pedig Bornemisza Pétert jellemzi.

Itt összeállítok néhány esetet, ahol jól látni a két író nyelve közti különbséget.

kedig ~ *penig*: Bornemisza Péter *Füves Kertecske*-kiadásához írt egy előszót, amelynek az első kiadásban nyoma sincs. Itt négy ízben írja a fenti szót 'kedig' alakban, mint ahogy általában egyéb műveiben, mint pl. az *Ördögi Kisértetek* 649, 649b, 650b, 676, 678b, 679, 679b, 680b, 772b, 778 stb. lapján.¹³

Ezzel szemben a *Füves Kertecske*ben — még Bornemisza kiadásában is! — mindenütt 'penig' alakot találunk: pl. 6. (kétszer), 9., 10. (kétszer), 22., 23. (kétszer), 31., 32., 34., 37. stb.

Már pedig ha Balassi Bálint sajátkezű írásait nézzük, sohasem találunk 'kedig' alakot, mert következetesen 'penig' formában írja a szót. Pl. kiadásomban: a 293., 298., 302., 337. (kétszer), 358., 394. lapokon.

Ez a kézzelfogható bizonyág már magában kizárja, hogy Bornemisza Péter javára írjuk a fordítást. De egyéb tanúságaink is vannak.

esmér ~ *ismer*, *esmét* ~ *ismét*: Bornemisza Péter nyelvében e szavak i-ző alakban fordulnak elő, míg a *Füves Kertecske* első kiadásában mindig e-s alakokat találunk. Itt Bornemisza mindenütt kijavította az első kiadás szövegét saját nyelvjárása szerint. V. ö. *Füves Kertecske* 3: ismerie, BP: ismerie (Bártfai kiad. ismerne); FK 28. l.: esmérettel, BP. ismerettel FK 32. l.: esmerni, BP. ismerni; FK 43. l.: ismerhessed, BP. ismerhessed. A legjellemzőbb, hogy a *Füves Kertecske* 117. lapján előforduló: 'esmerni (háromszor), esmertük, esmertünk' alakokat Bornemisza mind átirta i-s alakra. Bornemisza többi műveiben is csak az i-s alakokat használja: pl. *Örd. Kisért.* 773: és 780. l.: ismet; a külön kiadás előszavában: ismeg; lelki ismérettel; *Örd. Kisért.* 776. l.: ismerlec; 794b: ismerned; 822b: meg ismertetne; 826b: meg ismerni; *Predikátiók* IV. iij ismeretinc stb.

Ezzel szemben Balassi Bálint sajátkezű írásaiban csak egyetlen 'ismeth'-et talál (Ism. B. B. 278.), de mivel a kézirat Kőlozsvárt van, nem tudom ellenőrizni, nem kiadásom sajtóhibája-e ez is. Ezzel szemben 'esmét' áll az *Összes művek* következő helyein: 310., 319., 397. l.

A *Füves Kertecske* akadémiai másolatában a 86. lapon előforduló 'Ismet' alak a másoló modernizálása lehet.

lett aláb: A *Füves Kertecske* 7. lapján olvassuk: Nemde lett aláb valo tagiaé az embernek? (t. i. egy hajszál). A legutóbb Stoll Béla által felfedezett Balassi sajátkezű versszemlénényekben olvastuk: „Leth towab Juljath, f. leth Jnkab celjath ez Ideygh Berettem“ (MNY XLVIII. 167.). A *leg-* fokozó szócskának erről a'leth' alakjáról ugyanott (173. l.) Pais Dezső megállapítja, hogy palóc vidéken általánosan el van terjedve és hogy ez a palóc vidéken nevedezett Balassi Bálint nyelvsajátsága. A *Füves Kertecske* bártfai kiadása, mely nem Bornemiszára, hanem az első kiadásra támaszkodik, ugyanígy adja: 'lett aláb'.

Bornemisza Balassa Bálint szavát 'leg aláb'-ra javítja. Az ő műveiben különben ezt az alakot seholsem találtuk meg.

De a krakkói nyomdász is megütközhetett a palóc superlativuson, mert a könyvben másutt csak az általános 'leg-' formát leljük fel, így: leg kissebbickel 79. l., leg dragab 103. l., sőt a Balassinál 'leth'-nek írt alakot is talán azért szedte 'lett'-nek két t-vel, mert nem értette meg.

A német eredetiben 'Das allergeringste' állott.

nézhetsze, *tekinthetsze*, *gondolhatsza*: Az imperativusnak ez az alakja a *Füves Kertecske* 24. lapján az Akadémiai másolat szerint a másoló értetlensége folytán így áll: „Tekinthehetsze mikor ilyen keppen, te az te búneidet meg gondolod“, a német eredetiben pedig ezt olvassuk: „Sihe wenn du also deine Sünde bedenckest“. A bártfai kiadás pontosan adja: „Tekinthehetsze“, míg Bornemisznál egy értelmetlen alak szerepel: Tekintf-hetsze.

A FK 55. lapján viszont olvassuk: 'Imhol nézhetsze', a 79. lapon ugyanígy: 'Imhol nézhetsze', mindkettő a német eredeti 'Sihe da'-jával párhuzamosan.

A 46. lapon a *Második Fű* ezzel kezdődik: „Másodszor gondolhatsza meg az szegeny iambor Iobbal . . .“, a-németben: „Zum Andern bedencke mit dem lieben Job . . .“

¹² Az 1. és 3. sz. levélben szép kurrens, német betűkkel ír le egy-két mondatot, köztük egy német közmondást.

¹³ Egy 'penig'-et találunk az előző második részében: ez alighanem a szedő nyelvjárásából ered.

Ez az imperatívusi alak Bornemiszanál is előfordul. De Balassi Bálint verseiben még két ízben, a Julia-drámatörredékben pedig még egyszer előfordul. A pelikános násza fölé írt versben (10. sz.) olvassuk: „Tekinthsze meliét nézd meli igen veres“ (Varjas kiad. 29.). A törökből fordított énekekben (64.) pedig: „Jo uitezek harcza hol uolt gondolhacza piros ueorntás nekül?“ (Varjas kiad. 89.). A Julia-drámában pedig: „fitsirik fitsirig, nezhetsé mint jú az Bomra“ (Erdélyi P. *Balassa B. hasonmásmellékletén.*)

Tehát a *Füves Kertecskének* mind a három sajátos imperatívusi alakját felleljük a költő műveiben.

nagiub: Ezzel a sajátos középfokkal a *Füves Kertecske* 78. lapján találkozunk. Az akadémiai másolat szerint 'nagyuub', ami félig modernizált írás, Bornemisza és a bártfai kiadás 'nagyuub'-ot ad.

Már pedig ez az alak a Julia-drámatörredék első lapján kétszer is előfordul: „nagyuub bolondfag“ és „nagyuub jel“. Ejtett alak volt-e, vagy írásbeli archaizmus, nem tudjuk. Többször találkozunk vele más írásokban és nyomtatványokban is, de Bornemiszanál nem.

királné~királyné: Az akadémiai másolatban olvassuk a 168. lapon: 'az királné asszony'; Bornemisza és a bártfai kiadó 'királyné'-t ír. Míg Bornemisza műveiben mindenütt ly-es alakban írja a szót (pl. Örd. Kisért. 883. 917—920. l. sokszor), Balassi leveleiben mindig az l-es alak szerepel: pl. az 1. levélben: lengiel kýralt; Mýnd kýral, es kýralne Aßony wdware népe; a 48. sz. levélben: a Jo kýralnak (MNy. XXXIX. 98.); az 50. számúban: az ýo kýral (EPK. LXVII. 32.).

ember~az ember: Névelő nélkül általános személyes névmásként áll ez a szó a *Füves Kertecskében* (33. l.): „külfő-keppen is iamborra leszen oztán ember“ írja az akadémiai másolat. Ezzel szemben itt Bornemisza az újabb nyelvhasználat szerint 'az ember'-t ír, a névelőt betoldva.

Idézzük ezzel szemben Balassi első leveléből: „de myerthogy chwda dolgok thörtynhetnek az mynth Embereknek Igyekezety, es az Időnek waltozafa wasyon . . . Merth ember patriaianak wagy ryyqggsq (felesége) atyanak ßolgalion . . .“, amely nyelvhasználat egyezik a *Füves Kertecske* mondattanával. Ugyanígy a 46. sz. levélben: „fe embereknek ne panaßol-kodgywnk rola“.

szí, szü~szív: Az akadémiai másolatban olvassuk a 35. lapnál: szíből valo nagy ßerelmének. Az első szót a bártfai kiadás a 'fzübol', Bornemisza a 'ßiwból' alakban adja. Ugyanez a helyzet a 139. lapon, ahol az akadémiai másolat szintén 'fzüből', a bártfai kiadás 'ßüből', Bornemisza a 'ßiwból' alakokat használja.

Bár a 122. lapon az alanyeset mindenütt 'ßiw' alakban szerepel, a Bornemisza-nyomda módosítása mégis arra vall, hogy a Balassi Bálint verseiben általánosabb 'szí, szü' alak módosításával állunk szemben.

Ugyanezt mondhatjuk a 'tahát' szóról, melyet a bártfai kiadás őrzött meg, az akadémiai másoló és Bornemisza 'tehát'-jával szemben a 109. lapon. Feltűnő még a Bornemisza nyelvben általános 'felötte' alak a Balassinál szokásos 'felette' formával szemben, melyet Bornemisza következetesen kijavít özö alakra.

Habár biztos, hogy a krakkói nyomdász is sokat változtatott Balassi Bálint írásán, a krakkói nyomtatványon mégis átütnek Balassi nyelvének jellegzetes vonásai, melyekkel igen gyakran szemben áll Bornemisza írás- és nyelvhasználata, ami kizárja, hogy ő lett volna a fordítás szerzője.¹⁴

3. Bornemisza módosításai

Czöbel Ernő bizonyos anakronizmust követ el, mikor mint erkölcsileg lehetetlen hártja el azt a feltevést, hogy Bornemisza saját művei közé lenyomatta volna tanítványa művét, anélkül hogy nevét említette volna.

Nemcsak Balassi Bálint, hanem a szerző Bock Mihály nevét is elhallgatja Bornemisza, amivel nem követ el semmi olyasmit, ami ebben a korban ne volna általános szokás vallásos jellegű kiadványoknál. Balassi Bálint énekeinél az egyetlen Pázmány Péter írja a margóra a szerző nevét, — ő is csak *Imádságos könyvének* első kiadásában, — az unitáriusok, kálvinisták és mások egyszerűen kiírják verseit, esetleg elhagyják egyéni vonatkozású szakaszait anélkül, hogy valamiképpen jelöljék az ének szerzőjét.

¹⁴ A krakkói szedő saját nyelvének hatását láttuk a 'leg-' fokozó szócska esetében. De az egész nyomtatványban hiába keressük például a Balassira oly jellemző '-ot' tárgyragot: pl. 'magokat, mondasokat', e. h. 'magokot, mondasokot'. A helyesírás is elüt, de Bornemiszáétól is.

Az irodalmi termék szabad préda volt ebben az időben, s nemcsak szerelmes énekeinek kiforgatói ellen panaszkodott joggal a költő, hanem megtehetette volna ezt első művének kihasználói és plagizálói ellen is. Mert nemcsak Bornemisza nyomta le újra saját neve alatt a *Füves Kertecskét*, hanem ugyanolyan önérzettel Manstkovit Bálint és Sibolti Demeter is, akiknek mentsége, hogy talán nem is tudták, hogy Balassi művével van dolguk. Viszont a bártfai Gutgesell Dávid az eredeti címlappal adta ki a könyvecskét, még ha nyelvén és mondatain itt-ott változtatott is.

Bornemisza azonban nem amúgy nyersen, minden változtatás nélkül adta ki a *Füves Kertecskét*. Kiadására rányomta erős egyénisége bélyegét.

Először is elejtette az édeskés, német kispolgári ízlésű „kertecske“-keretet, a címlapot megváltoztatta és a Balassi-féle fordítás fejezeteiben szereplő „füvek“ helyett mindenütt „vigasztalás“-t írt, saját közönségének ízléséhez illesztve a könyv szerkezetét. Az előszóban el is mondja, hogy a könyvet azelőtt *Füves Kertecskének* hívták és meg is magyarázza miért.

Aztán a művet megszerezte egy új előszóval. Ez két részből áll: egy Losonczy Anna leányához Ungnád Anna-Máriához szóló ajánlásból és még egy általános, az olvasóhoz szóló magyarázatból, sőt Bornemisza mindehhez hozzábiggyesztett még egy „sommát“ is, mint ezt más műveiben is megteszi.

Tekintettel a címzettek irodalomtörténeti jelentőségére itt közlöm az egész előszót, melyből eddig csak egyes mondatokat ragadtak ki az életrajzírók:

Bornemisza lenyomatának teljes címe:

Vigasztalo Koenyveczke, negy reszbe.

1. Els^o Reszbe, tizenhat.
2. Mafikba, het f^o vigasztalasc foglaltattac:
3. Harmadikba, az Halandoc.
4. Nagyedikbe, az fogsag Benuedoc, az Isten igeie mellett vigasztaltatnac.

Haßnosoc minden beteg lelkeknc oruossagara.

Psalmo CXIX.

Mond Daudid:

Ha az te Iged, vigasztalansom nem volt volna: el veßtem volna az en keserusegimben.

S ime az ajánlólevél:

„A NAGYSAGOS VNGNAD ANNA MARIA Aszonnac, az Nagys. Vngnad Christop wram etc. Es Na: Losontzi Anna aßnyom, Berelmes Leanyanac:

Keuanom az kegyelmes WR Istentül iduösseges epületedet, mind az te Berelmes Búleid-del, Nemes aßnyom Anna Maria: Keuanom az ti meg keferedet Biueteknekis Iften Berint valo vigasztalafit.

Láttam keserüsegteket ez napokban: midön czac igen róuid nap egy mas vtan, ket tizes leanzo öczeitet az WR Bemetec elől magahoz vötte volna: Azon kiüüis tudom az te Berelmes Anyadnc menyí lelki ohaytasi legyenec. Naponkentis kedig mig elünc Búkésg annac lenni, Es soc keppen, bün ördög, gonoß emberec miat, es mi magunk miattis szükseg sok keserüsegét szenuednüncc. Meg oluastam az te kezed irasatis, kibe kertel, hogy te neked egy iambor tanyitot szerzenec: hogy iobban gyarapodhatnál az Isten akarattyanac értelmebe, kiből io reméneget vöttem felöled.

Im azert enis, előb egy kis könyvetsket küldtem az ti meg keserüed szüeteknc vigasztalására. Kit ez előt Füües Kerteczkének is hiyttac, Mert mint az kis oruos kerteckebe, az betegnc, draga es hasznos Füüeket szedegetnc, es öszue törnc az oruosoc, nagy, nehez faydalmu betegsegeknc meg gyogyitasara Es mint az szep Leanzoc, szep es io illatozu(1) viragokból ekes koszorukat kötöznc, az ő külső ekessegekre: Igy ez kis kerteczkébőlis, mind egeseget, mind szépeget vehetz lelkedben.

Ezekkel azert fő keppen te, mig ez gyenge időbe vagy, ély es vigasztald magad: Te melletted hasznalni fognac nagy sok töb Isten felő szömelyeknekis. Ezec felőt többel miuel vigasztalhattya magát az hiw Kereztyen, azokat az en Postillamba harom wr napi Euangelionban, meg iedzettem az te szerelmes aszonyodnac Anyadnc: Kiuel egyetembe birion az WR Isten, szent Lelke által: Es tarczaz meg Atyaddal egyetembe az öröc életre, Amen.

Ez vigasztalo Könyuetskenec kedig hasznos vóltarol mihent fordítod ez leuelet, többet oluashatz. Az WR Isten legyen mindnyaiunckal. Sempteről, 4. Augusti : 1577.

Bornemisza Péter

Az VIGASZTALASOC mely igen szükségesecc legyenec az hiueknec.

Igen iol rea figyelmezz, imez Daidid szauara : Psal : 119. Ha az te Törüenyed nem volt volna az en vigasztalatom, el veztem volna az en haborusagomban. Dragab ennekem à te szaiadnac örüenye, hogy nem mint soc ezer Gira arany es ezüst. Resze volt Daididnac mind az kisirtetekbe, es azoc miat valo szomorúsagokba, es mind az Isten igeie vigasztalababa. Sokszor es egy nihany ezerszer vgy tettzet, hogy azontul el kel veszni, midön tsac egy egy keuैसेis az Isten meg vonta magat túle, es el eretzotte az önnön romlot ereiere, es az ördög kezere, es ellenséginé keuanasagara, Es ezec közöt, hol bünre haylot hol testi halaltul, hol az örc karhozattul rötteget, hol az büntetésekbén kinlodot. Ezeket ennyire nem mindenre boczattya az Isten, kemenluen sokakat az ő nagy erőtlenségökbén. De iob, Daidid, Daniel, Susanna, Pál, es több hiuec, olly nagy félelmekben voltac sokszor, hogy mint az sult körtuel az heu kementzebe, el szarattac es el ettetec, Es azkor mig az kisirtetnec es félelemnec ideje raytoc volt, akar bün miatt, akar büntetes miat, vgy tettzet nekic hogy szinten el hagyattac Istentül, es immár Isten öket el vettötte elole, à mint Adamis az bokor meget illy gondolatba volt. Ennec penig keserues volta, melly röttenetes legyen, senki czac még sem gondolhattya : Hanem Judas, Saul, Nero, kic meg öltec magokat keserüsegcc miat, (mert nem tanultac vala az Isten igeie vigasztalatom) mondhatnanac valamit rola : De en meg nem irhatom. Hanem czac intec mindent, hogy mint Daidid minden arany es ezüst felöt, magasztallya az Isten igeiet, mert ötet az tartotta meg soc ezerszer, hogy vgy ne iarna mint Judas, Saul, es Nero. Teis minden kenced felöt szeressed azt : Es ideien éyel nappal tanuld még az elöt, mincc elötte meg sokasodnanac, raytad az nyaualyac.

Mert minden kisirtetnec, minden haborunac, bunac, es banatnac, ez az ő természetec, ha szinten olly bölcz volnalis mint Salamon, olly Istenes volnalis mint Moyses, olly szent volnalis mint Szüz Maria, à mi wrunc Jesus Christusnac Anya : De megis az banatnac ideiebe az banat ki üti fejedből még aztis az mit regen sokat tanultac az Isten igeretiről : A mint Maria mondgya : Fiam miért mielted ez (!) velünc, Imè harmad nap bankoduan keresünc vala teged. Imè ez szent aszony, nem tudta az harmad napi banat közt, à nagy banat miat meg gondolni, hogy el nem veszhet az WR Iesus, noha el teuzetetec. Igy : ki mondhattya meg, Susanna mit gondolt, midön sok imatsagara Isten sok haladekot tön. Es immár szinten halalra viszic az ártatlan aszont. De imè ki nagy dolog ez is, hogy az Apostoloc egy haiöba voltac Christussal, megis azt kialtyyac hogy el vesznec. Soc bünösöknc, mint Mathenac, Zacheusnac, Magdolnanac, Peternec, Pálnac, ki soc röttegesec volt az bün miat.

Soc Predikator szegensege miat vgy panaszozkodic mint az Apostoloc. Midön czac egy kenyerec volna, De az WR pirongattya öket, es eszékbe iutattya az öt es het kenyerral menyi ezeren elegettenec meg. Es midön köttseg nekül küldötte volnais Predikalni, soha semmibe meg nem fogatkozta volna.

Igy vagy az mi szüünc állapottyais minden haboruba, hogy fulatton fulad az miat. Söt végre vgyan meg foytis. De az ki gyakran hallya az Isten igeiet, az regi hallot igereti Istennec, szinten vgy meg ebreztic gyakran gyakran, mint az kit egy hordoba rekeztenecc, es egy igen kicziny lyukra tartana az szaiat, hogy leheletcsket venne, es az nem hadna meg fulni. Midön kedig az hordobol ki szaladhat, vgyan meg wyul, hogy wy es böw eget kaphatot : Igy az Isten igeie lassan lassan az igen meg epedet szüetis fel ebreztic es végre megent meg eleuenyiti, midön szinte azt vélne, hogy el veszne, Ennek kedig soc ezerszer kel lenni, mind addig, mig elünc : Erről oluas többet soc helyen, az egez szent Irasba : De az Daidid 119. eneketis oluasd meg, hol eztis mondgya Daidid: örülöc az te bizonyag tetelidnec vtánac, mint nagy kazdagsagnac : Gyönyörködem az te szeresidben, az te beszedeodről el nem feletkezem. Ez kis vigasztalo könyuetskeis az Isten igeieből szedegetec. Tehát az többi közöt eztis, minden Isten szeretö, gyakorta vgy oluassa, hogy el se feleycze, kiualtkceppen azkor, mikor rayta az kisirtetnec ideie. Melly vigasztalatomokat öregbitsen az WR Istennec szent Lelke benünc, soc töb edes vigasztalo tanusagockal egyetembe, mind addig, mig az puztarol, az kisirtetnec helyeről, által menendünc az meg igert nyugodalomnac földre (!), Amen.

Meny be à à Tarhazba, lasd meg ha le veszi lelki kisirtetedet, söt gyakorta meg öregbiti. Czuda dolog ez : Hogy illy hatalmas az banat. Luc. 2

SOMMAIA AZ ELSŐ

Könyuetske vigasztalasinac

Könyeb értelemért imez rövid summakat tarcz mindenkor eszedben

1. Amint az wrnac tettzet, vgy löt.
2. Ha az iót el vöttúc az wrtul, az gonozt, miért ne vënnúc.
3. Meltan szenuedem.
4. Többet érdemlenec.
5. Meg boczattya Isten búneinket :
6. Hasznomra mieli az WR.
7. Nem egyedül szenuedec.
8. Christusis sokat szenuedec éróttém
9. Christusis együt szenued én velem.
10. Nem hagy eróm felöt meg kisirtetn
11. Segitsegül hiuom az wrat.
12. Fogatta Isten hogy meg halgat.
13. Könyörül az WR en raytam.
14. Hatalma az wrnac en raytam :
15. Bölcz az WR az ő dolgaba.
16. Meg nyugszom az öröc életbe.

Ez tizenhat vigasztalasinac értelmit, most czac rövid szoual, de szep édesseguel vedi eszedben.

Kiröl ha bőueb tanusagot keuansz : meg talalod az en Postillamnac Masodic reszeben, negyed wrnapi Euangeliomba, az WR ki ielenese vtan : Az harmadic reszeben, még bőuebben, harmadic wrnapi Euangeliomba, Fel tamadas vtan.

Most rendel ier magyarazzuc meg, mind az tizenhat vigasztalásokat. Kit teis houa gyakrabban olvasz, annyiuual töb édes könyebseget veszed, az wrad segitsegül hiuan az mellet.

ELSŐ VIGAZTALO

Szo.

1: A mint az wrnac tettzet, vgy löt : Ez keues igeczkekből, draga nemes vigasztalast vehetne azoc kic mindenben czac az WR Istentul függenec. (A folytatás az első kiadás első fejezetének első mondatával egyezik : 'Illic azért es szükség' stb. Persze az „azért“ az eredeti szövegben hiányzik.)

Ebből az előszóból is kiderül, hogy igyekszik a felvidéki főpredikátor a Bock-féle könyvecskét beilleszteni saját teológiai műveinek keretébe. Bock előszavában, melyet különben Balassi Bálint is kihagyott, legfeljebb a „füves kertecske“ képének magyarázata mutat némi rokonságra Bornemisza szövegével, de ez a magyarázat magától adódik és még csak az se szükséges hozzá, hogy Bornemisza az eredeti német szöveget látta volna.

Mivel az egész *Füves Kertecske*-keretet elejtette Bornemisza, természetesen elmaradt a *Negyedik Fű* utáni megjegyzés, mely pedig a német eredetiben is megvan :

„Ezek ez két Fűuek valamienijuel kesserűbbek voltak az többinél, de azért felette iok es haznosok, es vgyan amaz köz mondás szeréntis gonozt gonoszal es szöget szöggel kel ki vtni. Immár igen szép szagu es gyönyörűseges izü fűuek köuetteknek ez vtán“.

Viszont olyan betoldásokat találunk a szövegben, melyek Bornemisza oktató stílusára jellemzőek, míg a német szövegből és az első kiadásból teljesen hiányzanak. Ezek sokszor kiesnek a szöveg ritmusából ; olvasás közben érezzük a betoldás megállító hatását.

Példáinkban dőlt betűkkel szedjük Bornemisza toldásait :

16. 1. Micioda az okaért az te el mulando nyaualyad ennij sok Bántalan ki mondhatatlan ioteteminyek ellen? De inkab micioda az te mindennemű nyaualyad, nyomorusagid, kik neked egez életedben törtintek, ciak az egy Isten fia ellen-is, ki neked Istentől ayandekoztatot, auagy csak az ő dragalatos es bün nélkül valo verehez kepest, mely te éretted Begeny bünösert ki ontatott : Auagy penig czak az Isten igie ellen, *Es miczoda az te nyomorusagod czac dhoz kepestis? hogy az ő édes igetuel vigasztaltatol. Oh ki soknac nem adattak eze. Annak okaért túry . . .*“

A következő esetben (26.) Bornemisza rádupláz az eredetire : „Termetet Berint minden bünre haylando vagy, *Söt azon merő bün vagy, es azért egyebet semmit sem érdemlenel az öröcke valo kinnal. — Azert ez mostani nyaualyadnak jelötte, ha minden egyeb . . .*“

Vagy ime egy másik, a szerkezetet megállító predikátori betoldás (130.) : „Mert az ki végig meg marad, azt mondgya Christus, hogy az iduözül. *Mondgyad azért te is à β. Jobual, é nagi remenseghez kepest: De ha bínte meg ólis az WR, megis benne bizom.*“

Bornemisza a 32. lapon petit kurzivval hozzátoldja : „Ennyi soc haBnat, ha az emberek Bemeckel latnac, ő magoc őruendeznenec benne“. És ezzel fejezi be a *Hatodik Vigasztalást*, aminek persze a német eredetiben nyoma sincs.

Az *Első Fű* vége felé a fordítás azt mondja : „Ezt è Psalmust oluasd el (Denselben Psalmus lies.). Bornemisza azonban buzgóságában hozzátészi : „egy nihányBor“.

A *Negyedik Füben* további betoldás mikor a csapásokról van szó (27.): „egy Bégeny bél-poklos ember volnal, keliesekkel“, Bornemisza a magyar viszonyokra alkalmazva hozzáteszi: „rabsagual vagy karuallással“.

4. Dogmatika

Legerdekesebb azonban, hogy Bornemisza Péter az eredeti német szerzőt híven követő fordító egyes mondatait dogmatikai okokból változtatja meg. Balassi nyelvi egyezésein kívül ez a legerősebb érv, hogy nem Bornemisza a fordítás szerzője, mert akármennyire is változtatta közben, őt év alatt, dogmatikai álláspontját, ezeket a változtatásokat még akkor is csak úgy tudjuk megérteni, hogy nem értett egyet a hagenai lelkész luteranizmusával.

A második részben (Tudomány stb. Unterricht) fordul elő az úrvacsora említése ilyenformán (137.): „Hogy nenigen Christus az ő testenek es az ő verenek neked ielét adia ennie es innia, azon értheted, hogy teis bizonyal egyike vagy azoknak, kiknek bünökert az ő testet halalra adta es az ő véret ki ontotta“. A német eredetiben ez így hangzik: „Das aber Christus dir sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken giebt, Dabey kanstu erkennen, das du wahrhaftig auch einer bist, für welchen Christus sein Leib in Tod gegeben, und sein Blut vergossen hat“.

Ezt a változtatást Balassi Bálintnak új családi predikátora (Etre Mihály vagy más), esetleg valamelyik német vagy lengyel zwingliánus barátja sugallta. Bornemisza szigorúan elhagyja a „jelét“ szót és ebben a bártfai kiadás is hozzászegődik: „Christus az ő testet es az ő véret neked adgya enned es innod“, ami Luther tanának is megfelel.

A lutheri tanban oly fontos egyedül üdvözítő hit körül is bajok vannak. A fordításban mint az eredetiben erősen kihangsúlyozódik, hogy *mindenki* üdvözülhet, ha hittel és buzgón imádkozik (38.): „It ez mondasban esmet hallod, hogy isten mind azokat, kik Christusban hißnek, bünökert el nem akarja őket vezetni, hanem inkább hogy iduözüllyenek mindnyájan, azok az kik ő benne hißnek, senkit ki nem valasztuán. Ha szinte az leg nagyobb bünös ember volna-is, ki ez világban lehet, ha erre iuthat, hogy ő bünét meg bánnya, bánnya igazán, es Christusban hifzen, az az, hogy Christusban veti minden bizodalját, es ezt el hißi tellyeséggel, hogy ő neki az Isten az ő könyörgésére, Christus kedueiért meg kegyelmez, es bünét meg boczáttia, hát el nem veß hanem örök élete leßen . . .“ Balassi itt híven követi a német eredetit, bár az még jobban hangsúlyozza azt, hogy mindenki üdvözülhet: „In diesem Spruche hörestu abermal, Das Gott ALLE, die an Christum gleuben, jhrer sünden halben nicht verdammen wil, sondern sie soln das ewige leben haben. Alle (sagt er) die an jhn glauben, niemand ausgeschlossen. Ober auch der große sündner auff Erden wer. So er nur so fern kompt, das er seiner sünde erkennet, und an Christum gleubet, das ist, Das er sein vertrauen auff Christum setzt, das jhn Gott, auff sein begeren, wmb Christi willen gnedig sey, vnd seine sünde vergeb, So sol er nicht verloren werden, sondern das ewige leben haben“.

Mind ezt Bornemisza egyszerűen kihagyta. Úgy látszik bántotta őt a hit egyedül üdvözítő jellegének túlságos kihangsúlyozása, ami talán azt jelenti, hogy közeledett a predestináció kálvini tanához. Schulek Tibor könyvében (235. l.) bőven találunk idézeteket arra nézve, hogy főleg kései műveiben mit gondol Bornemisza a „kiválasztás“-ról. Bár ezek az idézetek sem az abszolút predestináció gondolatán alapulnak, mégis megvan bennük a kiválasztás hangsúlyozása, ami ellene mond Bock Mihály tételének.

Ugyancsak a tiszta predestináció tételével ellentétes Bornemiszának egy betoldása, amely viszont a német eredetiben és fordítójánál egyaránt hiányzik. A keresztségről lévén szó (139.), Bornemisza hozzáteszi: „Ki bizonyos peczete annac te raytad, hogy Isten Bent Fia véreuel meg tiztitot tegedis az te büneidből: Es valamikor kéred büneid boczanattyat, tartozic-nekedis meg boczatni Bent Fiaért“.

Nem kevésbé érdekes azonban, hogy a fordító maga is kritikával kezeli olykor a német eredeti szövegét. Már fentebb láttuk, hogy az úrvacsoránál Krisztus testének és véreinek *jeléről* beszél, holott Bock Mihály ebben a lényeges kérdésben másképp fejezte ki magát. Ugyanígy az *Ötödik Füben* (42.) már nem beszél jéről, hanem egyszerűen elhagyja azt az állítást, hogy a szentségben Krisztus „testét és véret“ adja nekünk az Uristen: és megelégszik azzal, hogy az Úrvacsorát emlegeti: „Annak okaért meg emlekezel az te keresztesedről, hogy meg keretzeltkettel, es az WR Vaczoraiáhozis egy nihanßor iártál legyen: Mert az Keretzsegen isten tegedet fiaua fogadot“ stb. A német szerző pedig ezt írja: „So erinner dich deiner Tauffe Das du getaufft bist, vnd des Sacraments des Altars das du den Leib vnd Blut Christi, ellich mal empfangen hast. — Denn in der Tauffe hat Gott dich wmb seins Sons JHESU Christi willen, zum Kinde auffgenommen,“ stb.

Szintén igen jellemző, hogy ugyanitt (43.) ugyanúgy betoldja a fordító Balassi a „lelki-képpen“ szót, mint fentebb a „jelét“ kifejezést, mikor az úrvacsoráról szól, holott az eredeti

fenntartás nélkül Krisztus testéről és véréől beszél az úrvacsorával kapcsolatban: „Igy mikor Christus *lelki keppen*, az ő testet es véret enned es innod adgya. Akaria azért az te hitedet ezzel erősíteni, fel tamaztani es vastagítani“. Bock Mihály pedig: „Also wenn der CHRISTVS *sein Leib zu essen vnd sein Blut zu trincken* gibt, wil er deinen glauben damit stercken, auffrichten, vnd bekrefftigen“. És hogy szándékos dogmatikai ellentétéről van szó szerző és fordító között, bizonyítja, hogy Balassi egészen elhagyta ugyanezen a lapon, a megváltással kapcsolatban Bock Mihálynak ezt a Krisztus szájába adott kijelentését: „Als wolte er sagen: du armer sündner bist eben auch einer für welchen ich mein Blut vergossen habe, zu vergebung deiner sünden. Zu warzeichen, so hastu alda mein Leib drauff zu essen, vnd mein Blut zu trincken“.

Végül elmarad a fordításban a keresztség és úrvacsora mellől a Bock Mihálynál szereplő „absolutio“, vagyis feloldozás emlegetése. Balassi ebben is heterodoxnak látszik (52.): „Ezzenképpen az nyualyában meg tanullyuk igazan meg esmerni, mire legyen io miijnékunk, es mely bátorságos dolog legyen az mij keresztsegünk, es az WR Vacioraiának hozzánk valo vetele“. Az eredetiben: „Desgleichen lernen wir auch in der Not recht erkennen, Wozu es vns nutze ist, vnd wie tröstlich es ist, das wir getaufft sein, vnd das wir *die Absolution* vnd die Hochwirdige Sacrament des Leibs vnd Bluts Christi oft empfahe“.

Kevésbé jellegzetes az a kihagyás, amit a *Tizenketedik Füben* találunk: legfeljebb annyit jelent, hogy a fordító túlerősnek érezte a szerző kifejezését, mikor ez felteszi, hogy akkor is ki kell tartani az Isten ígéretébe vetett hitben, ha nemcsak az égi angyalok, hanem maga az Isten szállna le az égből az embert kísérteni!

„Solcher zusagung Gottes soltestu ia mehr glauben, den allen Teuffeln, oder deinem Fleisch vnd Blut, oder auch der ganzen welt. Ja wenn auch ein Engel vom Himel, oder *auch Gott selbst dich zu versuchen, zu dir spreche*, Er wolte deines Gebets nicht So soltestu doch feste seiner zusagung halten, vnd sagen: Dennoch wil ich nicht zweifeln“. A magyar szöveg a kihagyás következtében sokkal gyengébb hatásúvá vált, mert Isten szava helyett csak az angyal kísértő beszédét hozza (100.): „Éz fele Isteni ígeretnek többet kel hinned mint ez egez vilagnac, vagy mint az ördögnc, vagy penig az te magad testenek vérenek. De még ha Binte egy Angyal íoneis hozzád menyországbol, hogy teged meg kísértsen, es azt mondana: hogy Istennek nem kel az te imadsagod, hát vgyan bizuast megis meg kel az Isten ígeretiben maradnod, es ezt mondanod: vgyan nem ketelkedem...“

A fordító bizányára botrányosnak találta, hogy Isten efféle hazugságokat mondjon még kísértés formájában is...

Végül ott ahol a menyország boldogító viszontlátását tárja Bock Mihály a vigasztalásra szoruló olvasó elé, ott Balassi tolláról kimaradt az „ösatyák és ösanýák“, továbbá Éva emlegetése: „alle Patriarchen, oder *Erzvelter vnd Erzlmüter*, Adam vnd Éua, Seth vnd Henoch“, stb. míg a magyarban csak: „mind az Patriarchakot, Adamot, Sethet es Enochot“ (116.).

Mindebből szabad talán arra következtetnünk, hogy Balassi Bálint az úrvacsoratanban közelebb állt Zwinglihez mint Bornemisza Péter, mikor a *Füves Kerteskét* fordította. A kihagyott részeket persze Bornemisza nem volt módjában visszaállítani, mert a német szöveg nem volt előtte; ami módosítás pedig benne maradt, azt Luther szellemében ő változtatta meg. Balassi Bálint már gyermekkorában (1565) Nürnbergben járt és feltehetjük, hogy lengyel földön is a protestantizmus olyan tanaival rokonszenvezett, melyek a fent idézett példák szerint az úrvacsorában vett kenyérnek és bornak a Krisztus testével és vérével való azonosságát tagadták és így fordítása közben megütődött, ha Bock Mihály Luther szellemében magyarázta a „sacramentumot“.

Egy ponton azonban Bock Mihály, Balassi Bálint és Bornemisza Péter megegyeznek: a római katolikus egyház bizonyos tételeinek bírálatában. Ez pedig a szentek és Szűz Mária segítségül hívása bajban és utolsó órákban. Itt Bock polemikus élel tiltja olvasójának a régi szokást: „Du darfst auch nicht die lieben verstorbenen heiligen anrufen, das sie dir helfen, oder deine Vorbietter bey Gott sein solten. Welchs ein greuliche Abgötterey wer. Denn wir des kein Befehl, auch keine verheissung von Gott, auch kein Exempel, in der gantzen Heiligen Schrift haben, Sondern kom selbs zu Gotte, vnd ruffe jhm an“. Ez Balassi tollán így hangzik (88.): „Nem illik penig semmikeppen az meg holt Benteket segítségöl hinned, vogy nekik könyörgeni, hogy io *BoBoloid* legyenek isten előtt. Melly dolog igen nagy baluany imadas, es istentelenség. Mert erre semmi paranciolatunk nincien, sem egyeb effele példank az Bent-irasban. Hanem ő magához az istenhez meny, es őtet ő magát hijd segítségöl“. Ezen persze Bornemisza sem változtat semmit.

Még erősebben nyilatkozik meg ez a protestáns tétel a halál óráján ajánlott viselkedésről szóló részben. Itt Bock Mihálynál ezt olvassuk: „4. Zum Vierden. Befihl jhm deine Seele in seine Hende, nicht in die Hende der Jungfrauen Maria, Wie man *vor zeiten* lerete. Das man also sagen solte: Maria Mater gratiae, tu nos ab hoste protege, in hora mortis suscipe. Maria, du Mutter der gnaden, Beschütze du uns für dem bösen feinde, vnd nim vns auff in der stunde

des Todes. Dis ist öffentliche Abgötterey, vnd sind eitel lesterliche worte, wieder die-gantze Heilige Schrift, Durch welche viel Tausent seelen (Gott erbarmts) verführet sein.

Nein. Befihl du deine Seele Gotte“.

Balassi tollán egész nyiltan „pápaság“ áll a „vor zeiten“ helyett (148.):

„4. Negyedber aianlyad az te lelketed az ő kezeben, nem búz Maria kezeben, mint regenten a Papasagban tanijtottak: Maria kegyelemnek anija vgy mond, te őriz meg minket az ellensegtől, es az halálnak óraian vegy hozzád. Ez peniglen nijluan valo baluan imadas volt, es tellyesseguel minden ígek karomlok, kik ellenkeznek az egez irassal, mellyek által egy nihany ezer lelkek (isten könyörűlyön raytok) meg cialatkoztanak; Te peniglen ne cielekedyel igr, hanem aianlyad te az te lelketed ciak istennek . . .“

5. Bock Mihály

Mindedig csupán Thienemann Tivadar egy tanulmányában olvashattuk Bock Mihály művének teljes címét;¹⁵ neki kezében lehetett maga a német könyv, melynek egy példánya a drezdai könyvtárban, egy másik a londoni British Museum könyvtárában van meg. Most, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár a drezdai példány mikrofilmjét megszerezte, megállapíthattam, hogy Thienemann egy kis tévedést követett el, mert a címben nem „Würzgärtlein“, hanem „Würzgärtlin“ olvasható. A pontos címe a könyvnek tehát: „Würzgärtlin Für die Krancken Seelen, Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden, Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen, erquickt, vnd gelabt werden mögen. — Sampt einem Tröstlichen vnterricht, wie sich ein Mensch in der zeit der verfolgung, oder Marter Trösten soll. Durch Michaelm Bock M. D. LXII“.

Abban is téved Thienemann, hogy Bornemisza változata egy fejezettel teljesebb mint a Balassáé; talán az előszóserű bevezetést vagy a mű végén olvasható négy toldalékot vette fordításnak, holott ezeknek az eredetiben semmi sem felel meg.

Bock Mihály hagenauai predikátor volt és Jöcher szerint (Allg. Gelehrten-Lexikon I. 1153.) magister philosophiae is, és 1580-ban Hagenauban aláírta a „concordia-formulát“. Egyebet nem tudunk róla.

Magát a művet Ágost szász hercegnek ajánlja előszavában és itt magyarázza meg barokkos címének értelmét. A Szentírás „Lustgarten“, az abban termő orvosságok a „Tröstspruch“-ok és históriák, mitől felüdülnek a szomorú lelkek. Ez az előszó a magyar fordításból kimaradt. Egyébként Balassi híven követi a kis könyvet beosztásában, fejezeteiben és virágos címeiben.

Nem tartom lehetetlennek, hogy Bock Mihály névrokonának Bock Jeromosnak többször kiadott fűvészkönyvét ismerte és talán annak hatása alatt adta könyvének ezt a szimbolikus címet: Hieronymus Bock (Tragus): New Kreuterbuch deutscher Pflanzen (Strassburg 1539 és 1546). Talán rokona is volt, hiszen Hagenau is Elzászban van.

Bock Mihály könyve határozottan lutheri szellemi mű. Nemcsak dogmatikájában, hanem stílusában is. Van benne valami közvetlen egyszerű rábeszélési tehetség, mint Luther beszélgetéseiben és egyéb műveiben. Misem áll messzebb tőle, mint a retorikus körmondatos vagy a teológusok szillogisztikus stílusa. És ez a magyar fordításban is érvényesül: kevés olyan magyar nyelvű vallásos prózai mű van ebben a században, mely oly közvetlen egyszerűséggel hatna az olvasóra mint ez, amit bizonyít különben rendkívüli népszerűsége: a XVI. század második felében öt kiadást ért meg, ami párját ritkítja ebben az időben.

A könyv valóban az olvasó érzelmi világára igyekszik hatni, és ez kaphatta meg a fiatal Balassi Bálint fogékony lelkét, látva szülei szorongását, levertségét a lengyel száműzetés idején.

6. Balassi fordító készsége

Bock Mihály mindenestre kitűnő magyar tolmácsolóra akadt Balassi Bálint személyében. A 16—18 éves ifjú olyan simán, minden nehézség nélkül adja vissza magyarul a legnehezebb szavakat és fordulatokat, ami már nyelvművészre vall. A magyar eredetit olvasva nincs az a benyomásunk, hogy fordítással van dolgunk. Balassi stílusa már itt pontos, szűkszavú, és az eredetivel mindig egyenértékű, bár olykor színesebb, olykor egyszerűbb.

Csak például olvassunk el egy ilyen „füvet“: azt a helyet, ahol a szerző lelkiismeretvizsgálatot tartat olvasójával, akit a sors csapásai lesújtottak. Állítsuk szembe a német és a magyar szöveget:

¹⁵ Thienemann T.: *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*. Irt. Közl. 1922, 75—77. l.

Das dritte Kraut heist, Meruisti, Du hast vmb Gott wol verschuldet.

AZ HARMADIK Fwnek ez az neue:

Meg érdemletted.

Zum Dritten bedencke das dir Gott nicht vnrecht thut, das er dir Solche Creutze vnd Leiden zuschickt, Denn du hast mit deinen Sünden vnd vngheorsam vmb jhn wol verdienet.

Gedencke zu rucke, was du bisher für ein leben geführt hast, Denn du hast Gott vielleicht nicht allezeit vber alles geliebet, jhm nicht alle zeit vertrauet, an seiner hülffe gezweifflet vngeduldig im leiden gewesen, Ihn nicht über alles gefürcht, Sondern bist hoffertig, vnd wieder seinen willen gehandelt.

Du hast auch vielleicht zuweilen Gottes Namen vergeblich geführt vnd misbraucht, auch vielleicht zu zeiten geflucht, leicht fertig on not geschworen, auch selten gebet, selten Gott für seine woltaten gedanckt etc.

Du hast auch vielleicht den Feiertag nicht alle mal geheiligt Gottes Wort nicht fleißig gehört, selten betrachtet, auch vielleicht den Feiertag mit andern vñheiligen wercken zubracht.

Du hast auch vielleicht deinen Vater vnd Mutter nicht allezeit gehret, bist jhnen vngheorsam gewest, sie offte erzörnet, Desgleichen deinen Hausherrn vnd Hausfrawen (so du ein dienstbote gewesen) oder deinem Lehrmeister, oder Oberherrn nicht allemal gefolget, jnen auch vielleicht (so du ein Vater oder Mutter bist) deine kindlein vnd gesinde nicht allezeit zu Gottes furcht gehalten, vnd zu Gottes ehren gezogen, sie offtmals mit deinem bösen wandel vnd eichtfertigen worten geergert.

Harmadbor gondold meg ciak aztis, hogy Isten nem cielekezik veled hamissan ezzel, hogy keresztet es egyeb nyomorúságot bociat read, Mert nijluan meg érdemletted tőle az te büneiddel, es engedtlenségeddel. Gondolhatba meg eleitől fogvan mind ez ideig, minemű életben éltel legyen: Talam Istent nem mindenkor beretted mindeneknek felette, ő neki nem mindenkor hittel, az ő segedelmen ketelkettel az nyomorusagban nem túrtel bekeuel, őtet nem mindenek felett félted, hanem inkab keuely voltal, őtet mind igieuel őbue meg vtaltad, es akarattya ellen cielekedtel, talam niha niha isten neuet hebanis vetted, niha niha talam átkozottal, bitkozottal, áthatatlan keppen minden búkseg nélkül eskűttel, oztan, ritkannis imatkoztál, es nem igen gyakran adtal hálat Istennek az ő iotetemenyiről. Touabba talam az idnepetis sem bentelted mindenkor meg. Istennek igiét nem borigalmatoskeppen hallottad, ritkan emlekeztel meg rola: Az Szent Sacramentomokat alá valonak alitottad, auagy talam az idnepet valami hitságos cielekedeteckel, es bebedeckel mulattad, talam penig niha búleidet sem tizelted, nekik engedetlen voltal, sokbor őket haragra inditottad, Auagy penig ha Bolga, vagy Bolgalo voltal, talan az te wradnak vagy aßonyodnak, vagy penig feiedelmednek vagy tanijtodnak nem mindenkor engedtel, őket nem hiuen Bolgaltad, oket haragra inditottad, Talam peniglen, (hogy ha Atya, vagy Anya vagy) az te gyermeckikeidet es hazad nepet, nem mindenkor isteni félelemhez tartottad, es nem oktattad őket az isten tiztessegere, talam inkab az te gonoß Boddal, vagy cielekedetteddel, gyakran meg gonoßitottad.

Ha Balassi túlhosszúnak érzi a mondatot, közbefűz egy visszaaló megjegyzést: „Ob du nu in deinem Herten fülest, Das du ein armer sűnder bist, das du Gott einen lieben Schöpffer vnd Vatern, offte vnd viel mit deinen sűnden vnd vngheorsam erzűrnet hast, vnd damit allerley zeitliche vnd ewige straffe verdient hast, so soltu dirs wol lassen hertzlich leid sein. Denn du hast nicht recht daran gethan“. Ami Balassi tollán így értelmesedik ki: „Hogy ha peniglen te érzed te magadban, hogy te egy begeny bűnös ember vagy, es hogy sokbor az te wradat istenedet, es berelmés teremődet, az te büneiddel es engedetlen voltoddal meg haragitottad, Mely cielekedettel minden féle ez vilagi es őrócké valo bűntetést meg érdemlettel: Ezeket hogy ha érzed, az mint mondam, magadban, hát biued berint meg banniad, banniad, mert nem iol cielekedtél“.

Sokszor egyszerűsít, tömörít is: Az *Első Fűben* pl. „für die armen verachten Vogel die Sperling“, Balassinál csak: „még az elvetet verebekre is“. A Harmadikban: „hoffertig vnd stolz gewesen“ Balassinál csak „keuely voltál“. A póriasságok finomabb stílusban jönnek ki: „Dich auch unterweilen volgefressen oder volgesoffen“, ez csak: „Mértékletlen ettel vagy ittal“; az Isten igéje „krefftig, safftig ding“, Balassinál: „melly erős es draga dolog legyen az istennek igéie“, a „Hurerey vnd Ehebrecherey“ csak „paraznaság“.

Anyjának szánta a könyvet, finom, gyöngéd akart lenni kifejezéseiben.

A német író ritka sajtóhibából eredő értelmetlenségeit is könnyen feloldja: „Was sind Hare? Sind es nicht das allergeringste am leibe, vnd (so zu *rechen*) gleich ein Tod ding?“ Ismeri a „so zu reden“ kifejezést és fordítása kifogástalan: „De miczioda egy hay Bál? Nemde lett alá való tagiáé az embernek, es *vy mint valami holt dolog?*“

Erdemes megnézni, hogy az elvont fogalmakat milyen könnyedén és világosan adja vissza. Pl. verstand, vernunft vnd Witze: értelemmel, észvel és okossággal. — stercken, auffrichten vnd bekrefftigen: erősíteni, feltamaztani es vastagítani; Spott, ein hönisch Beyspil: csufság, szidalmas példa; mit gedancken nicht zu erreichen, viel weniger auszusprechen: elmenkben nem tűnt, sem okosságunkban be nem foghattuk, sokkal inkább ki nem mondhattuk.

Magyarosabb, színesebb fordulatokat is bőven találunk a fordításban: „Es ist nicht ein *steublein* gegen ein grossen Berge, oder ein tröpflein gegen dem gantzen meer zu vergleichen“. És Balassinál: „Ciak annij sinci, mint egy *Mákszem*, egy nagy hegy ellen, vagy mint egy ciep viz volna az Tenger ellen“. A „durren Holtz“ „reues töke“-vel van visszaadva. A test anatómiája is magyarítva van: „gliedmas, gebein, gelencke, Adern“, de bizonyos más részekre eső hangsúllyal: „tagod, forgo ciontod, ered, inad“. A „siech“-nek mindekor „bélpoklos“ felel meg, míg a magyar nyelv pontos megfelelést nyújt e korban a „Mörder, Dieb, Vbelheter“-re a „toluay, lopo, gonobteuő“ szavakkal. Az „auff dem gantzen Erdboden“ ösztönszerűen is „az egez földnek keregsegeben“ kifejezésben magyarosodik meg, míg: „Es werde gar kein ende nemen“ konkrét képpel bővül: „az nagy niomorusagnak vege, *jeneke* nem leßen“. Ilyen bővülés közmondással is megesis. „Böses mus man mit bösem vertreiben“, magyarul: „gonozt gonobál és *büget böggel* kel ki vtni“. A mesebeli számár különösen színesedik Balassi tollán: „Der Esel kan gutte Tage nicht erleiden. Wenn jm zu wol ist, so gehet er auff eis tanzen, vnd bricht für die lange weil ein Bein“. És magyarul: „Az Szamár, . . . nem túrheti az io napokat, az az: *mikoron koueren tartiák*: Mert mikoron iol vagyon dolga, hat az iegre megyen tanzolni, es ot addig szökuen, ciak mulatsagbannis ketté Begi a Barat“.

Még finomabb érzékre vall, mikor mondatbeli magyarításra kerül a sor: „Aber nein“, mondja Bock Mihály. „De nem vgi, nem vgi“, adja vissza Balassi. Vagy amikor a ritmus kedvéért bővít: „Wie wir sehen, Das auch der Reiche Man, in der Hellen, Lazarus kante“. „A magyar fordításban: „Az mint tudgyuk, hogy az kazdag emberis meg esmeré Lazart, az *ßegeny kuldust*“. Viszont sutának vagy értelmetlennek érezhette, mert elhagyta a német író zárómondatkáját egy esetben: „Also ist auch alle zeitliche Freude, gegen jener Freuden gehalten, *auch nichts*“. Értsd: semminek.tartsd. De ez a magyar szövegből hiányzik: (129.) „ßinte olyan minden ez világi öröm, amaz véghetetlen vigassaghoz kepest“.

7. Latin költők

A *Tizedik Fűben* jó humanista szokás szerint felvonulnak a latin költők is, versidézetekkel. Itt Bock Mihály az idézeteket német versecskében is lefordítja. Balassi azonban megelégszik a szöveg prózai értelmezésével: talán ebben a korban még nem mert megküzdeni a nehézkes magyar versformák hagyományaival.

A hely azonban megérdemli, hogy idézzük, hiszen Balassi életében először írja le a nagy latin költők nevét, kikkel oly bizalmas viszonyban élt pályája folyamán.

Bock Mihály *Tizedik Fűvében* olvassuk tehát:

„Also haben sich auch die Heiden so doch keine verheissung von Gott gehabt getröstet, vnd viel feiner Spruche hinter jhnen gelassen. Als Aeneas in Vergilio, tröstet sich vnd die seinen in jrem vngluck, vnd spricht.

DEVS dabit his quoque finem, Gott wird des auch ein ende machen.

Horatius. Grata superveniet, quae non sperabitur hora. Es wird noch alles werden gut, Ja besser, denn mans hoffen thut.

Ouidius. Saepe fit expulsa nube serena dies. Gleich wie es ist gewöcklt jtz, Zu zeiten auch donnert vnnd blitzt, Doch widerumb der Sonnen licht Zu rechter zeit herfürer bricht — Also gedenc jhm jederman, Das es noch alles gut werden kan“.

A predikátor aztán annyira belejön a verselésbe, hogy Dávid zoltárát is versben idézi: „Darumb sey nur getrost, habe geduld, vnd sprich oder singe, mit Daud also in deinem Herten, Vnnd ob es wert bis in die Nacht, vnd wieder an den Morgen, Doch soll mein Hertz an Gottes macht verzweiffeln nicht, noch sorgen. Item: Er weis wol wens am besten ist, vnd braucht an vns kein arge list, das soln vir jhm vetrawen“.

Balassi azonban egész egyszerűen adja vissza mindezt (83.): „Illyenképen vigasztaltak magokat még az Poganokis, kiknek semmi hitek nem volt, es sok Bep mondasokat hattak holtok vtan nekünk. Az mint Aeneasis magát es az ő tarsait vigasztalta, mikor az tengeri haboruba volna. Ezt monduan: Isten ennekis véget éri még. Horatius penig így Bol monduán

Ő is: még elő íű valaha amaz rementelen kedues óra. Ouidius penig azt mondgya: Gyakorta vgy mond el oβoluan egy mastól az felyhő, tizta es βep űdő támad vtanna“. Természetesen a Dávid zsoltárait is csak ritmikus prózában: „Dauiddal egyűt enekeluen mond ezt, az te βiuedben. Ha βinte mind estuetől fogua, reggelik tartana raytunk az haborusag, vgyan nem esem azért ketsegben az en wrannak isteneknek hatalmaban, es io vóltaban, mert iol tudgya ő minek mikor kel lenni, Es higyünk tellyeseguel ő neki, hogy álnokul nem cielekeβik velünk“.

*

Ideje, hogy Balassinak ez az ifjúkori írása is egyszer napvilágot lásson. Világos, hogy a magyar próza történetében is jelentős művel van dolgunk. A predikátorok könyvei között egy zseniális nyelvteljeséggel megáldott világi ember műve elég ritka jelenség ahhoz, hogy ne hagyjuk továbbra is a feledés homályában.